Indian Streams Research Journal
Vol - I , ISSUE - III [April 2011]

दलित कवितेतील स्त्री रुप आणि स्वरुप

पारसे बिरा दशरथ

सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभाग, श्री. शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी ता. बार्शी जि. सोलापूर

सारांश :

दलित साहित्य व संकल्पनेविषयी आजपर्यंत खूप लिहिले गेले. त्यावर अनेक समीक्षाग्रंथही आले. अनेक सभा संमेलनातूनही या साहित्याविषयी पोटतिडकीने बोलले गेले. विविध विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमातूनही हा नवासाहित्यप्रवाह म्हणून ि"ाकविला जातोय. एवढे असूनही या साहित्यप्रवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण फारसा बदलला आहे असे दिसत नाही. या साहित्याने सामाजिक बांधिलकीचे महत्व ओळखून साहित्य हे जन–जागृतीचे साधन आहे. या प्रवाहाने ध्यानात घेऊन लेखन केलेले दिसते याचे कारण दलित साहित्य आपल्या प्रेरणा प्रवृत्तीने आणि जाणिवेने नवे आहे. ते एका दुर्लक्षित समाज जीवनाचे नवे आविष्करण आहे. त्यात समाज जीवनाची अस्मिता, आत्मभान, आत्म"ाोध आहे.

प्रस्तावना :-

१९७०–१९८० या द"ाकात दलित चळवळीने चेतना जागृतीचे मोठे कार्य केले. दलित साहित्याने चळवळीला नवी उर्जा प्राप्त करून दिली आणि तरूण पिढीत जोमदार सळसळते चैतन्य निर्माण झाले. वास्तव स्थितीच्या कोंडवाडयापासून मुक्त करण्याच्या प्रचंड परिश्रमातून दलित जीवनाला दि"ाा मिळाली. अक्षरं जीवनाला परिवर्तनाच्या प्रका"ाात घेऊन जातात हे भान दलित साहित्यामुळे दलित चळवळीलाही प्राप्त झाले, या प्रेरणा दलित जीवनासाठी आणि चळवळीसाठो महत्त्वाच्या ठरल्या. अक्षरांचा अर्थ दलित वस्त्यातून झोपडी–झोपडीपर्यंत पोहचला आणि परिवर्तनाचे नवेयुग सुरू झाले आंबेडकरी प्रेरणा घेऊन आपले जीवनानुभव अक्षरबध्द झाले. वाङ्‌मयाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली इथल्या प्रथा परंपरा काहीच्या सुरक्षित जगण्यासाठी आल्यामुळे आहेत. हे भान आल्यामुळे सर्वांना नकार, विद्रोह, जीवनातील ठसठसणारी वेदना आणि आपल्या अस्तित्वाचा शोध घेणारे साहित्य म्हणून दलित साहित्य हे मराठी साहित्याचे क्षेत्र व्यापक करीत साकार झाले आहे.

आजपर्यंतच्या साहित्याने समाजाने ज्याला दुय्यम स्थान दिले होते. नियतिच्या हातातील बाहुले बनविले होते. याच समाजातील लेखक कवींना आपल्या अस्तिवाची जाणीव झाल्यावर आपल्या अनुभवांना शब्दरूप दिले व त्यातून नवे आ"ाय विषय मांडले. समस्या मांडल्या गेल्या. मग त्यांची व्यथा ही कथा झाली, वेदना ही कवितेचा विषय झाली तर अनुभव हा आत्मकथनांचा विषय बनला. या सर्व वाङ्‌मय प्रकारातून नवे अनुभववि"व. नवे संवेदनावि"व निर्माण झाले. हे व्यापक क्षेत्र लक्षात घेता दलित कवितेने मराठी कवितेला आवाहन केले आणि कविता ही मानवी जीवनाच्या भावानुभूतीचा आविष्कार असते हे ठणकावून सांगितले. तीव्र भावना उत्कट जाणिवा या नेहमीच काव्यभाषेतून प्रथम व्यक्त होतात. एकूणच मराठी कविता संत, पंत आणि तंत साहित्यात वेगवेगळया रूपाने आविष्कृत झाली. कधी तिचा अभंग झाला, तर कधी ती लावणी झाली तर, कधी श्लोक रूपाने प्रकट झाली. कालांतराने तिचे केंद्र बदलले तिने अध्यात्म हे केद्र सोडले आणि ती व्यक्तिकेंद्र बनली. के"ावसुतांनी व्यक्तिकेंद्राचा अनुभव आपल्या कवितेतून व्यक्त केला मग कविता

व्यक्तिजीवनाच्या भावानुभूतीचा आविष्कार करू लागली. तरी हा भावानुवाद वि"िष्टांचाच होता आणि समीक्षेनेही या अनुभवाची भलावण करायची तीच केली. कारण सर्वदूर पसरलेल्या व्यापक अ"ाा जीवनाला डॉ.आंबेडकर यांच्या विचाराचा स्प"र्ा होताच कवितेने व्यक्तिकेंद्र बदलले आणि ऊर्जाकेंद्रही बदलले. ती सर्वदूर पसरलेल्या व्यक्तीची अनुभूती असली तरी समाजाचीही अनुभूती झाली. मग दलित कविता या अनुभूतीतून जन्माला आली. म्हणून सर्वच कविता ही आत्माविष्कार असली तरी दलित कविता ही अस्तित्वाविष्कार आहे. हे ध्यानात घेऊन दलित कवींनी तळागाळातील संस्कृतीचे आक्रंदन नायकपदी प्रथम आणले आणि मराठी कवितेला युगप्रवर्तक वळण दिले व खरी कविता माणसांची असते ही कोंडी फोडली. ती माणूस आणि प"ूमधला फरक सांगू लागली. याचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी **१९७५** नंतरच्या काही मोजक्या दलित कवींच्या कवितेतील स्त्री आणि कवयित्रींच्या कवितेतली स्त्री रूपे पाहण्याचा हा प्रयत्न.

दलित कवींच्या कवितेतील स्त्रीः

दलित कवितेतील स्त्रीचे दलितपण दुहेरी स्वरूपाचे आहे. एकतर दलित म्हणून आणि त्यातही स्त्री म्हणून स्वतःला सावरीत युगानुयुगाच्या पीडित, शोषित आणि शापित जीवन जगणाऱ्या स्त्रीच्या अंतरीक दुःखभोगाचा डोळस आविष्कार चित्रित झालेला दिसतो. दलित स्त्रीचे शोषण दोन प्रकारे होते. कुटुंबातील स्त्री म्हणून घरात भरडली जाते आणि दलित स्त्री म्हणून समाजाकडून छळली जाते असा तिच्या दुहेरी प्रवास तारेवरील कसरतीप्रमाणे चालू असतो. अ"ाावेळी दलित कविता स्वकीय जगाच्या वास्तवाचा शोध घेतांना अति"ाय कठोरपणे आत्मपरीक्षणाला सामोरी जाते.

स्वकोय जगाच्या व्यवहारातील अंतविरोधाचे नेमके आकलन करून घेते. असे कितीतरी बहिष्कृत जाती जमातीतील स्त्रियांचे अनेक स्तर आणि प्रदे"ा त्या–त्या प्रदे"ाातील होणारे शोषण, शोषणाच्या तऱ्हा दलित कवितेने चित्रित केलेल्या आहेत. या पा"र्वभूमीवर दलित कवितेचा विचार केला गला नाही. हे आपल्या वाङ्मयीन संस्कृतीचे दारिद्रय आहे. यासाठी स्त्रीचे शोषण करणाऱ्या समाज रचनेचे तिच्या मूल्यसरणीचे स्वरूप काय आहे ? धार्मिक व सामाजिक आर्थिक आणि लैंगिक अ"ाा सर्व पातळयावर स्त्रीचे शोषण करणारी समाजरचना समजावून घेऊन स्त्रियांसाठी म.फुले यांनो स्त्री मुक्तीचा स्त्रीपुरूष समाजरचना समजावून घेऊन स्त्रियांसाठी म.फूले यांनी स्त्री मुक्तीचा स्त्रीपुरूष समानतेचा विचार मांडला आहे.

विसाव्या शतकामध्ये उदयाला आलेल्या दलित साहित्याने समूह वेदनेला शब्द दिला आणि दलित कवितेच्या हुंकाराने स्त्रीच्या लेखनीला बळ दिले आणि स्त्रीच्या आविष्काराची वाट मोकळी झाली. भारतीय समाजजीवनात समाजसुधारणेच्या चळवळी उदयाला आल्या स्त्री स्वातंत्र्य आणि हक्काचा उच्चार केला जाऊ लागला. सावित्रीबाई फुले, ताराबाई ि"ांदे या स्त्रीवादाच्या उद्‌गात्या आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी **१२** ऑगस्ट **१९४८** साली विधि विधानाच्या पातळीवरून स्त्रीमुक्तीचा जाहिरनामा सादर केला तो म्हणजे ''हिंदू कोडबील'' होय. त्यामध्ये भारतीय स्त्रीच्या उन्नयनाचे तत्वज्ञान सांगितले. हिंदू कोडबिलाच्या केंद्रस्थानी स्त्री आहे. हिंदू कोड बिलाने स्त्रीला घटस्फोटाचा अधिकार दिला, स्त्रीला दत्तक जाण्याचा अधिकार दिला. मलीला वारस होण्याचा अधिकार दिला असे कितीतरी अधिकार भारतीय स्त्रीला हिंदूकोड बीलने दिले. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी आपल्या खास भाषाविष्करातून स्त्रीमुक्तीचा जाहिरनामा मांडला.

''धोंडे मुले देती। नवसा पावती
लग्न का करती । नारी नर ''

दगड धोंडे निर्जीव असल्यामुळे त्यांच्यापासून मुलबाळे होत नसतात. जर तसे असते तर स्त्री पुरूषांना लग्न करून येण्याची गरज निर्माण झाली नसती. याच प्रेरणेतून स्त्रीवादी आविष्काराची सुरूवात दलित साहित्याच्या प्रांतात झाली.

भारतीय परंपेरत वैदिक वाङ्मयात पुरूष सुक्तात माणूस जन्माचे जे सुत्र सांगितले आहे. ब्राम्हण मुखातून, क्षत्रीय बाहोतून, वै"य माडयातून आणि शुद्र पायातून जन्माला आला. या मानवी जन्मास घालण्याच्या संदर्भात स्त्रीचा कुठेही संबंध येत नाही. स्त्रीचे अस्तित्व नाकारूनच निर्मितीचे सुत्र कथन केले गेले. म्हणून जी स्त्रीची प्रतिमा निर्माण केली. त्यामध्ये तिला चौकटीबाहेर उभे करण्यात आले. लोकतत्वामध्ये देवता

व्यवहारामध्ये पायाची दासी, पायाची वहाण हे जसे शरीराचा होऊ शकत नाही, असे विकृत रूप इथल्या व्यवस्थेने निर्माण केले. तिला गुलाम, दासी, भोगाची वस्तू आणि जे–जे व्यवस्थेच्या सोयीचे ते–ते म्हणजे स्त्री! अ"ाी स्त्री प्रतिमा करण्यात आली. या सर्व भानगडीची स्त्रीवादी चिकित्सा अध्याप झालेली दिसत नाही. येथे स्त्री प्रतीमेलाच विकृत करण्यात आले. व्रतवैकल्ये, धर्मग्रंथ, श्रुती, स्मृती निर्माते यांचा विकृतपणा ठळकपणे नजरेत भरेल अ"ाी भारतीय स्त्रीवादी समीक्षा कोणती मांडणी करते.पिढयानपिढयाचे दलितपण दलित पुरूषांना लाचार बनवते. इथल्या श्रेणीबध्द सरंमजा"ाही व्यवस्थेने चराचरामध्ये परमे"वर आहे. म्हणायचे आणि चोखोबाला पायरीवरच पुरायचे मग दलित स्त्री तर त्याचीही दासी मग तिचे स्थान काय असावे याही संदर्भात म्हणावी तेवढी चिकित्सा झालेली दिसत नाही.

१९७५ नंतरच्या दलित कवितेने जाणिवपूर्वक नव्या वाटा चोखाळल्यात. नव्या वाटेवरील या कवितांचा प्रवास हा जबाबदारीने झालेला दिसतो. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे या कवितेने आकस्थाळेपणाला गुळगुळीत प्रतिमांना सप"ोल नाकारले आहे. ''भाषिक रूपांना नविन अर्थछटा प्राप्त करून देण्यासाठी रूढझालेली प्रमाणके मोडणे आव"यक असते.(भालचंद्र नेमाडे) यांचे भान या कवितेला आहे. म्हणून भाषेच्या विविध छटा दलित कवितेत आहेत. बोली भाषेला वक्तृत्वाच्या पातळीवर नेऊन सांस्कृतिक वास्तव शुध्द केले आहे. आणि अनेक विद्रोही व्यक्तिमत्वे उभी केली आहेत. अभिनिवेष, अवाजवीपणा नाकारून स्वाभाविक रूपात दलित कवितेची भाषा झिडकारून दलित कविता य"ास्वी झालेली आहे. नव्या शब्दकळांचे मोठे वि"वच या कवितेने उभे केले आहे. चिंतनगर्भता, प्रतिकात्मकता, अर्थाची अनेक व्यामिश्रता, अनेकअर्थकता मिथ्सचा वापर पारंपरीक प्रतिमांना नवे अर्थ, प्रदान करणे, प्रतिमांची मोडतोड करून नाविन्यपूर्ण अर्थासह साकार करणे, अ"ाा अनेकविध गुण वैि"ाष्टयांना दलित कविता साकार झाली आहे. गुळगुळीत झालेल्या प्रतिमांना नाकारून दलित कविता नवीन अर्थासह साकार होते. हा या कवितेचा महत्वाचा वि"ोष म्हणून नोंदवावा लागल.''कवी जगदी"ा कदम लिहितात,

''माय क"ाी हसायची
सारं काही सोसायची
पखालीच्या पाटीवाणी
वझ्यासंग चालायची
वझ्यासंग ओळखावी''

(जगदी"ा कदम)

दलित स्त्रीच्या डोक्यावर नेहमी ओझं आहे. कितीही कष्टांचा शीण आला असला तरी आपल्या मुलांकडे पाहून दिवसभर केलेले कष्ट विसरून ती हसते तिचे आपल्या मुलावरील प्रेम कमी होतांना दिसत नाही. कवी म्हणतो मृत्यूच्या दारात पाऊल पडेपर्यंत कष्टांची विहिर उपसणाऱ्या मायचं हसण, बोलणं, चालणं, सार–सार आठवायला लागतं आणि आतला कालवा शब्दरूप घेऊन येतो आणि माय साकार होते. यातून दलित स्त्री जीवन तिची व्यथा तिची तिचाच सुपूत्र कवी समजू शकला. परंतु येथील समाज व्यवस्था तिला नाकारते. तिची मनस्थिती चहुबाजुंनी विखुरली जाते. म्हणून दलित स्त्री ही कधी क्रांतिकारी तर कधी उपा"ाी मरतांना दिसते, असे कितीतरी विराट स्वरूप असलेल्या स्त्री जीवनमूल्य,तिचे विचार, तिची समाजनिष्ठा, आत्मवि"वास, नैतिकता, दारिद्रय, विषमता प्रक्षोभ आणि संघर्ष याची साक्ष देतो. दलित कवितेचा विचार करता पहिल्या पिढीमध्ये नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, बाबूराव बागूल, दया पवार, अर्जुन डांगळे, के"ाव मेश्राम, य"ावंत मनोहर, ज.वि.पवार, भीमसेन देठे, प्रल्हाद चेंदवणकर, अरूण कांबळे असे कितीतरी कवी आपले जीवनानुभव कवितेतून व्यक्त करीत होते.

दुसऱ्या पिढीच्या दलित कवितेचे विकसित रूप साकार करण्यात प्रामुख्याने भुजंग मेश्राम 'उलगुलान', वाहरू सोनवणे 'गोधड' लोकनाथ य"ावंत''आता होऊन जाऊ द्या'. 'अरूण काळे 'सायरनचे शहर,'दीपक त्रिभुवन– 'खोल खदानी,'लहू कानडे 'टाचाटिभा,' माधव सरकुंडे 'मनोगत', महेंद्र भवरे–'चिंताक्रांत मुलखाचे रुद्रन' असे कितीतरी कवी आणि त्यांची कविता पुढे आली आणि दलित कवितेच्या विकसित रुपाची जाणीव मराठी साहित्य वि"वाला करुन दिली. पूर्वसुरीच्या कवितेपेक्षा अभिव्यक्तीच्या नव्या

वाटा या पिढीतील कवींनी धुंडाळल्या. मराठी कवितेच्या मुख्य धारेत मध्यवर्ती स्थान मिळावे एवढे सामर्थ्य या पिढीतील कवितेत आहे.

''माझा धर्म माणसाचा माणसासाठी तळमळतो
माणसाचे दुःख पाहुन, मायी सारखा कळवळतो
चिऊचा धर्म माझा पिल्यांसाठी वणवणतो
ज्यांचे गाणे चोरी गेले त्यांच्यासाठी गुणगुणतो''

माधव सरकुंडे यांचा मानवतावादाचा आविष्कार पहिला म्हणजे त्यांची एक भूमिका स्पष्ट होते. मानवी मूल्यांच्या तेजाने त्यांचे व्यक्तिमत्व अधिकच प्रका"ामान होते. पोकळ पांडित्य मिरविणाऱ्या पोपटपंची बेगडी जगाचा उपहास, पोकळ शब्दांनी झाकणाऱ्या प्रवृत्तीवर प्रहार, स्त्री मुक्ती चळवळ, तिचे तत्वज्ञान आणि कृतीि"ालता यावर परखडपणे भाष्य करुन भारतीय समाजाच्या स्त्री जीवनातील अंतर्विरोध दलित कविता स्पष्ट करते.

१९८७ साली प्रसिध्द झालेला वाहरु सोनवने यांचा 'गोधड' हा काव्यसंग्रह ही वेगळा जीवनानुभव सांगुन जातो. 'गोंधड' या शीर्षकावरुन एका फाटक्या समुहजीवनाचा निर्दे"ा होतो. गोधड ही ठिगळा ठिगळानी जोडून टाकेटाकून तयार केली जाते. ठिगळा–ठिगळांनी जोडलेले समाजजीवन गावकुसापासून हजारो मैल दूर असते. मूलभूत गरजांचीही जिथे पूर्तता होत नाही, अ"ाा अवस्थेतीलजीवनाचे प्रतीक म्हणजेच गोधड. गोधड मधील कविता स्त्री जीवनाच्या शोषणाचा इतिहास व वर्तमान असा प्रवास करते. स्त्रीची एक वस्तू म्हणून तिचा वापर करणाऱ्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेची देणगी म्हणजे स्त्रियांची गुलामगिरी आणि शोषण यावर कवी म्हणतो–

''नवी साडी नवी सून
सासऱ्यांच्या पाया पडते
जुनी होऊन फाटते
साडीच्या संगेसंगे आणि मग
ठिगळे लावून जगणे जिंदगीभर''

(वाहरु सोनावणे)

एका बाजूला जुन्या जुनेऱ्यात फाटत जाणारे आयुष्य अ"ाा दुहेरी आयुष्याने तिच्या गळयाभोवती पा"ाातून तिची मुक्ती नाही. उलगुलान हे शीर्षक आजपर्यंत कवितेने, 'ठिणगी' पासून 'सुरुंग', आणि सुरुंग पासून हाकाऱ्यापर्यंत अनेक शीर्षके दिलेली आहेत 'उलगुलान' हे शीर्षक नवे आहे.

अ"ाा कितीतरी दलित स्त्रियांच्या दुखाचा, विविध रुपांचा मनोज्ञ आविष्कार दलित कवितेतून चित्रित झालेला आहे.

यामध्ये दारिद्रयाने दुःखी झालेली स्त्री मोठया प्रमाणावर आहे.
आपल्या मुलांवर मायेची पाखर घालणारी स्त्री आहे.
समाजव्यवस्थेच्या शोषणाला बळी पडलेली आई आहे.
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी अभिमान बाळगणारी स्त्री आहे.
ि"ाक्षणाचे महत्व जाणणारी आ"ाावादी स्त्री आहे.
अर्जुन डांगळे यांनी चित्रित केलेली स्त्री काचा लोखंड गोळाकरणारी आहे.
वामन निंबाळकर यांची मोळीवाली (आई)

भीमसेन देठे झाडू वाली (आई) या सर्वच स्त्रिया कष्टातून दारिद्रयाचे, शि"ाक्षणाचे, महत्व जाणा–या स्त्रिया आहेत. त्याच बरोबर आपल्या मुलाला न्याय अन्यायाविरुध्द आवाज उठविण्याचा सल्ला देतांना रविंद्र हडसनकर यांची आई म्हणते–

''आरं शि"ाक्षण म्हणजे वाघिनीचं दुध
आरं शि"ाक्षण न्याय, आन्याय खरे खोटे काय ते सांगते
गुलामाच पिढयानपिढयाच गाऱ्हाणं चव्हाटयावर टांगते.

शि"ाक्षणाचे महत्व सांगतांना ही स्त्री आपला विद्रोह प्रकट करते आणि ज्ञान ही सामर्थ्य"ााली गोष्ट आहे. याची जाणीव आपल्या मुलांना करुन देते.''

असेच सुरेंद्र नाईक यांची आई अनेक मातांचे प्रातिनिधीत्व करतांना म्हणते–

''शि"ाकून सवरुन तू मोठा हो बप्पा मोठा हो
ज्ञानाच्या मंदिरो पायरीचा गोटा हो
माझ्या काळया"ाारन पाटीवर अक्षर रेषा वडायची
जात्यामध्ये दाणे नाहीत तरीही माय वडायची
डोळयामध्ये पाणी नाही तरीही माय रडायची''

दारिद्रयाचे चटके सहन करुन सुध्दा आपल्या मुलाने शि"ाकावे असे स्वप्न पाहणारी स्त्री आपला आ"ाावाद प्रकट करते. एकूणच दलित कवींच्या कवितेतील स्त्री ही दुसऱ्याच्या शेतावर राबराब राबणारी, मोळीसाठी वणवण हिंडणारी, उन्हापावसाने सुकून गेलेली, दुःख दैन्य दारिद्रयामध्ये बुडून गेलेली आहे तरी देखील मुलांवर प्रेम करणारी, त्यांच्या शि"ाक्षणाची काळजी घेणारी अर्धपोटी राहणारी, प्रसंगी बंडखोर विद्रोही रुप धारण करणारी आहे.

दलित कवीयत्रींच्या कवितेतील स्त्री

आंबेडकरी विचारांच्या तत्वज्ञानातून 'मला काहीतरी सांगायचे आहे.' या जाणिवेतून दलित लेखक कवी लिहून तसेच मला ही बरेच सांगता येण्यासारखे आहे व ते मी सांगणारच या भूमिकेतून दलित कवयित्री आपला जीवनानुभव कवितेतून मांडू लागल्या त्यामध्ये–

हिरा बनसोडे, प्रज्ञा लोखंडे, ज्योती लांजेवार, सुगंधा शेंडे, कुसुम पावडे, मीना गजभिये, सुरेखा भगत, संध्या रंगारी, माया वासनिक, कुसुम आलाम, ज्योत्स्ना चांदगुडे, कुंदा गायकवाड, प्रतिभा राजानंद अ"ाा कितीतरी कवयित्रीचे दलित कवितेत मोठे योगदान आहे.

युगायुगापासून जिच्या अस्तित्वाची कोंडी करुन जिचे माणूस म्हणून जगण्याचे हक्क नाकारण्यात आले अ"ाा भारतीय समाज जीवनातील स्त्रीदुःखाचे हुंदके आपला व्यापकपट आणि विस्तीर्ण क्षेत्र घेऊन दलित कवितेत चित्रित झाले आहे. एकदा दुःखाने शरीर गांदून घेतले की मरेपर्यंत ही दुःखाची हिरवट खून कायम राहते ती शरीराचा अंत होईपर्यंत दुःखाच्या आणि यातनांच्या बाजारात विकली गेलेली ही स्त्री दलित कवयित्रीच्या कवितेचा विषय आहे. म्हणून तिचे जीवनमूल्य वेगळे आहे आणि कष्ट हेच तिची शक्ती असते.

महाडच्या चवदार तळ सत्याग्रहात डॉ.आंबेडकरांच्या अस्पृ"य स्त्रीमध्ये क्रांती घडवून आणली. स्त्रियांचे आचारविचार बदलू लागले. त्या चळवळीमध्ये भाग घेऊ लागल्या, सभा संमेलानामध्ये विविध विषयावर बोलू लागल्या हाच संदर्भ हिरा बनसोडे आंबेडकरी विचार प्रणाली"ाी जोडून काव्य लेखन करतात.

''असे कसे डोहाळे जगावेगळे

काय हवस झालांय या जीवांकुराला?
डोहाळे कडक होत चालले तिच्या सभोवार
प्र"न वलयांकित होत चालले
एकदमच तिला महाडच्या पेटत्या पाण्याची अनिवार तहान लागली.
पुणे कराराने तळमळून उठली
तिच्या मनात झटकून वीज लकाकली
ती हरखून गेली धुदावून गेली
सुर्यनक्षी रुजत होती डोहाळे तेजाळत भिजत होते''

(हिरा बनसोड)

दलित कवयित्रीच्या कवितेतील हे अनोखे अनुभव वि"व आहे. इथं गर्भवतीचे सर्व संदर्भ गळून पडतात. गर्भवतीच्या रुपाला नवे अर्थबंध लगडतात. नव्या अर्थाचा स्तर प्राप्त होतो आणि गर्भवती समग्र स्त्री जमातीच्या प्रातिनिधिक रुपात साकार होते. तिला लागलेले वेध नवजात बालकाच्या जन्माचे नसून नवजात व्यवस्था जन्माला येण्याचे असतात. अ"ाी समताधिष्ठित नवसमाज रचना जन्माला यावी. अ"ाा प्रकारची अपेक्षा व्यक्त करणारीचे दलित स्त्री 'डोहाळया' ला वेगळया रुपात साकार करुन सामाजिक आत्मभानांचा प्रत्यय आणून देते!

एकूणच आपल्या हुदक्यांना वाट मोकळी करुन देणे हा या कवितेचा स्वभाव नसून नव्या ओढीने गतीमान होऊ पाहणारी नव्या युगाचे संगीत होऊन संघर्षाच्या मैदानात अंधार नष्ट करण्यासाठी तयार झालेली स्त्री आहे.

आठरा वि"व दारिद्रयात खितपत पडलेल्या स्त्री दुखाचा प्रत्यय दलित कवियित्रीच्या कवितेतून येतो. प्रत्येक अवयवांची उध्दस्तता अटळ असते. शरीराचा शरीराच्या अवयवांचा प्रवास जन्मतःच सुरु होतो. जन्मल्यापासून मृत्यूच्या दुःखाची साथ सोबत करीत शाषिक स्त्रीपणाचे एक जीवंत चित्र सुरेखा भगत यांच्या कवितेतून साकार होते आणि यातनामय घराच्या नव्या प्रदे"ाात घेऊन जाते. परंतु आज भोगालयातील शोभेची वस्तू म्हणून तिच्याकडे पाहिले जाते.

''काचेची वस्तू म्हणून की काय
काचेच्या बांगडयाचं तिच्यावर बंधन आलं
काच घरातल्या मॉडेल सारखं राहणं आलं
पण आपण काच नाही हे तिला कळून चुकलं''

काचेच्या बाहेर पहायला लागल्यापासून कवयित्रीच्या मनातील माणूसपण जागे होते आणि आपल्या अस्तित्वाने भान येते. तेव्हा आपण प्रद"ानातील शोभेची वस्तू नाही हे ती बाणेदारपणे भोगलये सजविणा–या व्यवस्थेला ठणकावून सांगते एका अर्थाने स्त्रीत्वाने पुरुषत्वावर केलेली ही मात नव्या जगाचे आणि जगण्याचे आ"वासन देणारी आहे. आत्म"ाोधातून अस्मितेतून बदलासाठी सज्ज झालेले हे स्त्रीमन एकाकी घडलेले नसते. तर त्यासाठी बुध्द फुले आंबेडकर हे महापुरुष त्या–त्या काळाच्या पा"र्वभूमीवर जन्माला यावे लागतात. तसा हा आंबेडकरी स्त्री चळवळीचा प्रवास रमाबाई आंबेडकर, राधाबाई कांबळे, जाईबाई चौधरी, तुळसाबाई बनसोडे, सुलोचना डोंगरे, सीताबाई गायकवाड, मुक्ता सर्वगोड, शांताबाई भालेराव, शांताबाई दानी, मुक्ताबाई कांबळे, बेबी कांबळे इथपासून ते आजच्या दलित कवचित्रीपर्यंत सुरु आहे. त्यामुळे दलित कवितेला नि"िचत भवितव्य आहे. यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ सूची :

1. 'अस्मिताद"र्ा' दिवाळी अंक 1992, पृ.6
2. 'सुगावा' डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरणा वि"ोषांक 1993.

3. 'निळी पहाट' रा.ग.जाधव
4. 'आंबेडकरीवादी वाडमयीन जाणीवांची अक्षरसाक्ष' डॉ.योगेंद्र मेश्राम.
5. 'दलित कवितेतील हिंदुत्व'–मोतीराम कटारे
6. 'दलित कविता'–म.सु.पाटील
7. 'दलित कविता'–एक द"ार्न–डॉ.ललिता कुंभोजकर
8. 'विद्रोही कविता' संपा.प्रा.के"ाव मेश्राम
9. 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य–प्रा.य"ावंत मनोहर.
10. 'दलित विद्रोह'अर्जुन डांगळे
11. 'दलित साहित्य : प्रवाह आणि प्रतिक्रिया'–संपा.गो.म.कुलकर्णी.

पारसे बिरा दशरथ
सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभाग, श्री. शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी ता. बार्शी जि. सोलापूर